

МЕТАМОРФОЗИ ТОВАРО-ГРОШОВИХ ЗНАКІВ У ПРИКРАСАХ ДОІСТОРИЧНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню традицій використання монет у якості прикрас на території України.

При розвитку мінової торгівлі на початку доби заліза (І тис. р. до н.е.) та відокремленні землеробства від скотарства племенам, що заселяли територію сучасної України, все важче ставало користуватися обміном товару на товар. Виникла необхідність появи товару-посередника, який охоче брали б на обмін власники всіх інших товарів. Подальший розвиток людства, поділ праці та розширення міжнародних зв'язків утворили товаро-гроші: їх необтяжливо було носити при собі, можна довго зберігати, нагромаджувати, ховати, час від продажу до купівлі міг бути необмеженим. Та головне, що цей товар міг ділитися на однорідні частини, які не змінювали при цьому своєї купівельної спроможності, що особливо було зручно при здійсненні дрібних торгівельних операцій [1, 12–17].

Багато вчених дотримується думки, що черепашки були одними з перших визнаних людством предметів, із появою яких обмін товару перетворився на купівлю-продаж. Серед них помітно вирізняються *каури* (*suprea moneta*, *suprea pantherina*), батьківщиною яких є порівняно відлюдний невеличкий район Мальдівських та Лаккадівських островів, звідки вони поширилися в ролі товаро-грошей майже на весь Євразійський континент [2, 105]. Їх знали народи Азії та Африки, їх знаходять у руїнах стародавніх держав (Китай, Індія, Японія, Єгипет), у скіфських та слов'янських курганах (давньоруські писемні джерела донесли до нас тогочасні народні назви каурі – *ужовка*, *жуковина*, *жерновок*, *змійна голова* (за формою черепашка нагадує голову вужа)), на берегах Балтійського моря та в багатьох похованнях давніх народів Європи. Розрахункова система була приблизно такою: «мішок», що містив 20 тисяч каурі, поділявся на 10 «голів», кожна з яких складалася з 50 «шнурів». «Шнур» – це мотузка, на яку нанизано 40 черепашок, що для зручності носилися на шії як прикраса, яку при потребі можна було обміняти на товар [3, 22].

Метаморфози грошей у прикраси та навпаки зустрічаються в усіх народів світу. Так, наприклад, в північноамериканських індіанців-алгонкінів довгий час грошима (міновими одиницями) слугували шкіряні ремінці *вампум* (*wampum*), на які геометричними візерунками нанизувалися черепашки циліндричної форми [4, 41]. Вампум був не лише оздобою – це був почесний знак племені, а вампум вождя був символом його влади. На заході України й до сьогодні зустрічаються дещо подібні речі, що називаються *герданами*, *дробинками* чи *слиянками* (від зах.-укр. «силити, насилувати» – ‘нанизувати’). Цю прикрасу у вигляді стрічки виплітають із дрібних кольорових намистинок чи бісеру на волосяній або шовковій основі і зв'язують стрічками ззаду на шії. Орнамент може бути лише

геометричним та обов'язково різнокольоровим. Подібні за матеріалом і способом виготовлення прикраси, що дещо відрізняються між собою лише формою, зустрічаються в болгар (гирдана), у росіян (гайтан) та в деяких угро-фінських народів [5, 130].

За даними порівняльно-історичного мовознавства та археології, праслов'яни грошові цінності називали *скотом*, княжу скарбницю – *скотницею*, а скарбника – *скотарем* [3, 60]. Подібне зустрічалось і в інших народів, де переважало розведення великої рогатої худоби; у мовах цих народів гроші й худоба позначалися одним і тим самим словом або схожими словами, що мають спільний корінь. Наприклад, у римлян – *pecunia* (від лат. *pecus* – ‘худоба’), у греків – *κτῆνος*, у готів – *skatts*, в ісландців – *skattr*, у саксів – *skeat*, у германців – *schatz* (нім. *shatz* – ‘скарб’), у фризів – *sket*, у поляків – *skot* і т.д. У сучасній англійській мові існує слово *impesunious* – ‘людина, що не має грошей’, а до-слівно – ‘людина, що не має худоби’. Навіть рупія далекої від нас Індії буквально перекладається як свійська скотина. Поступово пращури відмовилися від грошей-худоби і перейшли до грошей-предметів та первісних монетних знаків із зображенням худоби, але ще довго порівнювали вартість металу із звичайною вартістю тварин.

Археологічні дослідження поховальних степових курганів доримської доби яскраво свідчать, що вже тоді населення південної України прикрашало себе та кінську зброю різноманітними коштовностями, серед яких помітно вирізняються культові металеві пластинки з викарбуваними у грецькому стилі зображеннями богів, тварин чи певних магічних знаків. Іноді зустрічаються монети грецьких колоній (тригранні литі стрілки-монети, херсонеські монети у формі дельфіна, тенедоські дидрахми та тетрадрахми із зображенням двобічної бойової сокири тощо) з отворами, спеціально пробитими для просовування мотузки, що традиційно одягалися на шию (практично, найзручніше місце носіння) поруч з іншими прикрасами. Варто зазначити, що в ті часи між слов'янськими племенами та Грецією, батьківщиною (за однією з версій) монетного карбування, існували тісні торгово-економічні та культурні зв'язки. Тому цілком безпідставно гадати, що наші пращури одягли монету на себе тільки тому, що не розуміли її призначення, сприймаючи її лише як красивий блискучий предмет. Навпаки, прекрасно знаючи високу купівельну спроможність монети, вони носили її поруч зі своїми місцевими товаро-грошовими знаками та прикрасами.

На рубежі нашої ери на місцях грецьких колоній з'являються римські військові гарнізони. Довгий час учені не могли до кінця зрозуміти, яку саме функцію виконували римські срібні денарії серед тогочасного населення України. У праслов'ян не було поділу на класи, не існувало значної майнової нерівності, на чолі племені стояли виборні правителі, які лише слідували за порядком та дотриманням предковічних законів. Але було б хибно думати, що давні слов'яни перебували на такому рівні суспільного розвитку, коли грошові знаки людям ще не були потрібні. Досить часто в південно-західній частині території України знаходять скарби, переповнені римськими денаріями I–III ст. н.е.

Знаходили їх і раніше, про що свідчать середньовічні акти, в яких такі монети називаються головками святого Яна. Цих скарбів настільки багато, що можна сміливо говорити про значний і повсякденний обіг монет паралельно з місцевими товаро-грошовими знаками. Багато монет має отвори для носіння у вигляді намиста чи для нашивки, що яскраво підтверджує нашу думку, – денарії та аси сприймалися населенням і як прикраси, і як гроші. Отвори робилися в боковій частині аверсу шляхом пробивання, рідше свердління, виключно навпроти обличчя або шиї імператора, і в жодному разі не псували саме обличчя.

Монет насправді було значно більше; археологічні знахідки свідчать, що добра їх частина слугувала сировиною для майстрів і переплавлялася на ювелірні прикраси. Поява значної кількості монет обумовлена потребою в задобренні римлянами племінної верхівки шляхом підкупу для військових союзів та налагодження торгових відносин. На той час могутність Риму, а пізніше Константинополя, гнулися перед постійними нападами його північних та східних сусідів: антів, германців, галів, фракійців та ін. Не маючи можливості лише військовою силою протистояти численним ворогам, Візантійська держава, як спадкоємниця Римської імперії, всіляко намагалася укласти мирні договори з іншими народами, або ж узяти їх до себе на службу для охорони пограниччя. З V ст. на землі України линула маса візантійських денаріїв, міліарисіїв та солідів, які поповнили грошовий обіг праслов'ян монетами нової чеканки і в яких з традиційною ціллю вироблялися отвори, але тепер зліва (справа) від голови імператора або в нижній частині аверса.

Паралельно з монетним обігом існував дуже давній і популярний у наших пращурів хутровий товаро-грошовий обіг, поширений серед населення всієї природно-ландшафтної зони Великої Європейської низини та басейну Балтійського моря. Сліди епохи, коли хутра правили за гроші, лишилися в мові деяких народів: наприклад, по-естонськи *raha* – 'гроші', а споріднене лапландське слово означає – 'шкура, хутро'. Архаїчність і зручність цієї системи не викликає сумніву, хутром, як грішми, людство користувалося від найдавніших часів (Спарта, Рим, Карфаген) аж до початку XX ст. (Аляска). Пам'ятки писемності доби Київської Русі доносять до нас різноманітні назви *скорних* товаро-грошей – *куна*, *вевериця* (*векша*), *бсла*, *лобци*, *мордки*, *долгея* тощо. Вперше ці назви згадуються у «Повісті минулих літ» під 859 роком. Хоча питання про реальну торговельну вартість хутрового обігу повністю ще не розв'язане, слід зауважити, що, починаючи з VIII–IX ст., деякі «хутрові» назви переходять на металеві гроші, які все більше захоплюють слов'янський ринок через свою практичність та стабільність.

Згадки про ті часи збереглися в народній пам'яті і дійшли до нас завдяки збирацькій діяльності відомих українських фольклористів XIX ст. Так у книзі М. Закревського «Старосвітський бандуриста» 1860 року знаходимо вираз: «То ще тоді діялося, як шкур'яні гроші на світі були». А в збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» 1864 року є записана на Пирятинщині примовка для позначення дуже давніх часів: «За царя Горошка, як луб'яне небо було, а шкур'ятяні гроші ходили» [6, 316]. Там же наводиться цікавий звичай,

зафіксований на Лубенщині та в Конотопі: коли хтось хотів одружитися з кріпачкою, то повинен був викупити її у пана, «дати куницю», тобто, заплатити куну за викуп нареченої з кріпацтва.

Наприкінці VIII ст. на територію Східної Європи линує потік арабських срібних монет – кувітських дирхемів. На тонких та великих кружальцях цих грошей немає ніяких зображень, як того вимагала мусульманська релігія: аверс і реверс монети покриті написами (куфа – стилізований арабський шрифт), де, окрім цитат із Корана, містилися імена правителів, роки та місця карбування. Слов'янські землі бідні на родовища коштовних металів, тому їх постійно доводилося імпортувати. Так історично склалося, що грошовим монометалом як у Європі, так і в Київській Русі, було монетне срібло азійського походження, що в ті часи цінувалося набагато дорожче, ніж тепер. Постачалося воно двома торговельними шляхами: по Волзі й Західній Двіні або через Скандинавію, північно-східну Прибалтику та Ладугу. Імпортування набуло такого великого розмаху, що швидко вичерпало багатющі срібні родовища, і вже в епоху раннього середньовіччя Золота Орда почала реімпортацію цього ж срібла у вигляді данини з народів Східної Європи.

Наплив арабських дирхемів, сасанідських та іранських драхм послужив поштовхом до справжнього грошового обігу. Скарби доносять до нас величезну кількість примірників цих монет, що іноді сягають п'яти-семи тисяч [7, 364–375]. Монета стає не лише матеріалом для накопичення скарбів та сировиною для ювелірів, але й починає виконувати свою основну функцію засобу купівлі-продажу. Значну частину монет давні слов'яни вилучали з обігу і переплавляли в *гривні* більш зручні для користування населенням Європи грошово-вагові злитки. Безперечно, вартість гривні була значною, тому вона використовувалися для накопичення багатства або великих торговельних операцій, а дрібна оплата здійснювалася за допомогою певних, стандартизованих товарів, що виконували роль розмінної монети. Форма гривні, можливо, походить із Греції, бо вона дещо нагадує компоненти архаїчної драхми (з гр. *δραχμή* – 'жмуток'), що складалася із шести зв'язаних у горстку чотиригранних коротких металевих паличок. Швидше за все, подібними "гривнями" розраховувалися греки за коней (за гриву) зі степовими кочівниками [8, 8–10], яким завжди бракувало металу. А можливо, назва пов'язана з кольором диких степових коней, що в ті часи були, в основному, «гривовими» – сіро-жовтими, сірими в плямах, гнідими, (від гр. *γριβος* – 'сивий, сіро-білий'). Греки високо шанували коней; здивування від раніше не баченого вершника-кочівника породило відомий міф про мудрих, сміливих і войовничих кентаврів.

До нашого часу дійшло три види срібної грошово-вагової гривні, що використовувалися для обслуговування досить значних за обсягом фінансових операцій: київська, чернігівська та новгородська. У германців така гривня називалася *mark(e)*, *mark* – 'металевий зливочок із тавром власника на ньому; зливочок срібла вагою півфунта'. У британців ваговою одиницею 240 срібних монет був *round sterling*, який до сьогодні має символ £ (від лат. *Libra* – 'римський фунт,

рівний 12 унціям»), а у французів *livre* – давня монета і вагова одиниця. У Польщі на виготовлення гривні йшло 48 монет і називалась вона *marka Polonica*, або просто *grzywna*; в чехів – *hrivna*, в сербів та болгар – гривна і т.д.

Грошово-лічильна гривня, що складалася з певної кількості монет, називалася ще *кунною* (з лат. *cuneus* – ‘кований, зроблений з металу’) гривнею, бо кожному виду хутра відповідала монета або її певна частина. «Руська правда» свідчить, що розрахункова система була такою: 1 гривня дорівнювала 20 *ногатам* (з араб. *naḡd* – ‘добрий (срібний дирхем)’; *naḡada* – ‘сортувати, відбирати краще’; з фінс. *nohat* – ‘хутро, шкіра’) або 25 *кунам*, 50 *різанам* (половина чи третина дирхема) чи 100 *векшам* (восьма частина дирхема). Через відсутність дрібно-розмінних монет та для більш зручного користування в торгівлі великі монети часто розрізали або розрубували на дрібні частини [9, 6–21]. Спочатку вагова і лічильна гривні були однаковими, але пізніше внаслідок нестабільної ваги та збільшення лігатури в імпортованих монетах, до срібної вагової гривні почали прирівнювати чотири гривні кун.

У багатьох скарбах доісторичного періоду України зустрічаються монети з отворами для носіння. Сприймати їх лише як елементи давніх прикрас, на нашу думку, безпідставно. По-перше, у скарбах цілі та «пробиті» монети зі слідами тривалого носіння знаходяться разом. Звідси випливає, що наші пращури не бачили між ними істотної різниці: монетні намиста залишалися, окрім, безперечно, прикрас, зручним традиційним способом носіння при собі грошових знаків. Цю думку найкраще ілюструє давній болгарський звичай, поширений як серед жінок, так і серед чоловіків, одягати на себе непомірно велику кількість прикрас з монет [10, 322–326]. При потребі монету знімали з мотузки або ж нанизували, перед цим зробивши отвір.

По-друге, носіння монетного намиста або ж прикрас, зроблених з монетного матеріалу, слід розглядати як зручний спосіб зберігання та нагромадження багатства (грошовий надлишок переплавлявся в коштовні прикраси – своєрідний «банк»). Передаючись у спадок з покоління в покоління, подібні коштовності залишалися, по суті, грошовими знаками і могли при потребі будь-коли використатися для зміцнення матеріального становища родини. Було б цілком логічно, якби людина, зібравши на мотузці певну кількість монет, рівну за ціною грошово-рахунковій гривні, надлишок монет почала б нанизувати на іншу мотузку. Такий спосіб групування монет був би зручним для зберігання та носіння і практичним при розрахунках. Пригадаймо чітко визначену кількість каурі на мотузці (*sic!*). Звідси випливає, що намисто, кількість монет в якому відповідає ціні чи вазі гривні, могло, очевидно, називатися нашійною гривнею. А не обхідність зручного розміщення коштовностей призвела до переплавки монетних намист в замкнені в коло товсті декоративні дротяні чи пластинкові прикраси або масивні ланцюги. У старослов'янській мові *гривьна* (від прасл. *grivьna – ‘нагрудна прикраса’; прасл. *grivа – ‘шия, потилиця’) означає шийний обруч, що виступає в ролі прикраси та ознаки влади і заможності.

Література

1. *Серве Ж.-М.* Як виникли гроші // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1990. – № 3.
2. *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. – М., 1990.
3. *Єлизаветін Г.В.* Гроші. – К., 1971.
4. *Newton A.-C.* A crown of eagles. – Washington, USA, 1988.
5. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Вступна стаття, примітки та коментарі М. Пазяка. – К., 1993.
7. *Янин В.Л.* Русские денежные системы IX–XV вв. // Древняя Русь: город, замок, село. – М., 1985.
8. *Пена В.* Чому – гривня? // Україна. – 1992. – № 6.
9. *Dubyniak R., Sybaniak P.* Coins of Ukraine 988–1054 (Грошова система в Україні за княжих часів). – Leeds, England, 1990.
10. Пиринский край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. – София, България, 1980.